

СТАТТІ

УДК 130.2: 316.273:159.923.35

Тетяна Уварова

МЕНТАЛЬНІСТЬ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується категорія ментальності в культурології. В ній ментальність розглядається як складне багаторівневе явище культури.

Культурологічний аспект вивчення теорії ментальності полягає в дослідженні способів і методів вивчення суспільних та цивілізаційних структур історичного процесу в цілому.

Зроблено висновок, що ментальність як культурологічна категорія є синтезом таких компонентів, як етнос, культура, релігія, наука, мораль, мистецтво і не може бути зведена до жодного з них, тобто завжди має інтегративний і цілісний характер.

Ключові слова: ментальність, культура, архетип, етнос.

T. Uvarova. Mentality: culturological aspect

Publication is dedicated to a study of the category of mentality in culturology. Mentality is considered as the complex multilevel phenomenon of culture.

The culturological aspect of the category of mentality consists in researching of ways and methods of studying of civilizations and public structures.

The conclusion is made that mentality as culturological category, is the synthesis of such components as ethnos, culture, religion, science, morals, skill and it cannot be brought to no one of them, i.e., it has own integrative and holistic nature.

The keywords: mentality, culture, archetype, the ethnos.

*T., Uvarova. Ментальность: культурологический аспект
Публикация посвящена исследованию категории ментальности в культурологии. В ней ментальность рассматривается как сложное многоуровневое явление культуры.*

Культурологический аспект категории ментальности заключается в исследовании способов и методов изучения общественных и цивилизационных структур исторического процесса в целом.

Сделан вывод, что ментальность как культурологическая категория является синтезом таких компонентов, как этнос, культура, религия, наука, мораль, искусство и не может быть сведена ни к одной из них, то есть имеет интегративный и целостный характер.

Ключевые слова: ментальность, культура, архетип, этнос.

Останніми роками ментальність є об'єктом прискіпливої уваги, пов'язаної з формуванням у суспільстві нового порядку, який супроводжується сутнісними змінами способу життя, свідомості. Інтерес до ментальності став затребуваним самим життям. Це пояснюється, по-перше, тим, що особливості сучасного перехідного періоду в українській культурі вимагають поглибленого дослідження явищ, пов'язаних з вирішенням проблеми самоідентифікації людини в епоху загальносвітової глобалізації А по-друге, продовжує формуватися національна самосвідомість українського народу. Актуальними стають світоглядні аспекти життєдіяльності, які напряму пов'язані з ментальністю.

Проблема ментальності в культурології викликана тією обставиною, що донині залишається невирішеною низка питань методологічного та теоретичного рівня. Наш науковий інтерес становить розгляд дослідження категорії ментальності як складного, багаторівневого явища культури. Метою нашого дослідження є розкриття головних рис менталітету як феномену культури, висвітлення культурологічного аспекту проблеми ментальності, з'ясування зв'язку ментальності та культури.

Дослідженням менталітету займалися і займаються зарубіжні та вітчизняні вчені: ментальність як колективну свідомість розглядали Л. Леві-Брюль та К. Леві-Строс; як колективне несвідоме - К. Г. Юнг, Дж. Кембел. К. Керенї, Е. Нойман; М. Хайдегер розглядав проблему співвідношення позарационального і ментальності; М. Фуко вважав ментальність тим, що визначає досвід і поведінку особистості; З. Фрейд наполягав на тому, що власне життя індивіда не пояснює його ментальні форми.

Серед російських вчених слід відзначити прані М. Бердяєва (проблема національного менталітету); А. Я. Гуревича (розвиток ментальності у часі та його вплив на соціокультурні форми життя людства); Г. Гачева, М. А. Барга, Ю. Л. Безсмертного, Л. М. Пушкарьова (проблема існування національного логосу); М. Холодної, В. Дубова (онтологічні та психологічні засади ментальності).

Значну увагу дослідженню ментальності приділяють і українські вчені. Так, ментальність як чинник відродження та формування національної самосвідомості українського народу розглядали В. Шинкарук, В. Кас'ян, М. Попович, В. Горський, А. Бичко, і. Бичко, І. Старовойтова, О. Киричук, В. Москапєць; лінгвістичні та культурологічні аспекти поняття ментальність — І. Братко-Купінський, О. Колісник, Л. Ясницький; вплив ментальності на буттєві засади нації-Є. Бистрицький, В. Пролєєв, В. Іванов; психологічні засади існування ментальності - В. Янів, О. Киричук, О. Кульчицький, М Шлемкевич; проблему моделювання: ментальності розглядав Ю. Канигін.

Здобутки цих та багатьох інших учених, науковий і інтерес яких становить проблема ментальності, висвітлюють важливі аспекти та сприяють подальшому розгляду цього суперечливого та складного феномену.

Незважаючи на низку ґрунтовних досліджень, існує методологічна та термінологічна складність вивчення ментальності як категорії культури. Це можна пояснити, насамперед, тим, що менталітет - складний "підсвідомий" феномен, який важко адекватно опанувати. Проблема категорії ментальності в культурології, пояснюється також тим, що сама культурологія ще знаходиться у стадії формування, звідси і категоріальна невизначеність цього поняття. Крім того, така категорія культури, як "ментальність" є достатньо новою. Нею остаточно не вироблено досвід ґрунтов нею та послідовного усвідомлення.

Щоб подолати цю проблему, ми, в першу чергу, здійснимо аналіз сучасних досліджень, які розкривають особливості співвідношення ментальності та культури, та висвітливо культурологічний аспект цієї категорії культури.

Насамперед, зазначимо, що категорія "ментальність" походить від терміна "mentalis", який з'явився в XIV столітті і означав у середньовічній схоластиці приналежність розуму, розсудку, інтелекту. У науці поява терміна відбулася поступово з розмовної мови. Його почали використовувати етнологія, психологія, антропологія. Важливу

роль у розробці ментальності варто відвести французькій школі "Аннахів". Саме французьким ученим М. Блоку та Л. Февру належить заслуга введення цієї категорії в науковий обіг. Вони та їхні послідовники розробляли її в межах антропологічних досліджень та багато в чому сприяли тому, що поняття менталітету придбало статус загальнонаукового. Термін знайшов великий дослідницький потенціал, ним зацікавилися представники соціальних та гуманітарних наук.

Проблемою ментальності як категорії культури цікавляться вітчизняні та зарубіжні фахівці. Під ментальністю вони розуміють культурно-психологічний феномен; психокультурний образ нації, безпосередньо-процесуальний пласт національної культури; психологічну спадковість, яка визначає поведінку та досвід (О. Донченко); "мисленнєвий інструментарій" людини й суспільства; спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення; рівень суспільної свідомості, на якому думка є невід'ємною від емоцій, латентних звичок і прийомів свідомості (А. Я. Гуревич); колективне несвідоме; соціальний характер і індивідуальність етносу (нації); соціально-психологічну самоорганізацію представників певної культурної традиції (А. О. Рубан). Також вважають, що ментальність пов'язана з духовністю, культурою і буттям (предметною реальністю), а тому визначає глибинний смисл вчинків людей, історичних подій, епосу (В. Знаков); ментальність - це чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля, що визначає поведінку людини (І. Старовойтова).

Досліджував ментальність у культурі також П. С. Гуревич [2]. У нього ментальність виступає як один із пластів соціальної цілісності. Особливості ментальності - сприйняття часу, простору, ставлення до природи надзвичайного, трудова мораль, ставлення до багатства і а бідності, право, емоції - є виявами людської особистості. Без їх тлумачення не можна підійти до проблеми ментальності. Вчений має на увазі не сукупність цінностей, а саме осягнення ментальності як явища культури. В його розумінні менталітет як категорія культури - це відносно стійкі характерні особливості свідомо-несвідомого світосприйняття та поведінки, зумовлені глибинними національно-історичними та культурними традиціями [2, с. 239].

Науковець О. В. Колісник у роботі "Категорія ментальності та її прояви в українській культурі" виділяє культурологічний аспект прояву

ментальності в українській культурі [6]. Автор у своїй науковій праці дає визначення ментальності і характеризує використання цього поняття на різних рівнях узагальнення.

У фундаментальній праці "Історія ментальностей у Європі. Нариси по основним темам" за редакцією П. Динцельбахера до переліку великих тем, що їх повинна розглядати ментальність, залучені такі: індивід, сім'я та суспільство, сексуальність та любов, релігійність, тіло та душа, хвороба, вік, смерть, страхи та надії, радість, смуток та щастя, робота і свято, комунікація, чуже й своє, влада, право, природа та навколишнє середовище, простір, час та історія [3]. За П. Динцельбахером, ментальність - це "сполучення способів та змістів мислення та сприйняття, визначальних для цього колективу в цей час. Ментальність виявляється у діях, її історія, - це щось більше, ніж вивчення інтелектуальних кондицій еліт чи окремих діячів та мислителів, це більше, ніж історія релігії та ідеологія, це більше, ніж історія емоцій та уявлень, бо все зазначене вище - це свого роду допоміжні дисципліни вивчення ментальності. Тільки тоді, коли результати, отримані в рамках цих дисциплін, дають у поєднанні певну унікальну комбінацію характерних взаємопов'язаних елементів, можна сказати, що зазначена певна ментальність" [3, с. 97-98].

Ментальність як інтегративна характеристика культури висвітлюється в роботі Г. Є. Гетало [1]. Автор вважає, що ментальне завади передбачає соціально-культурний зміст, тому його типологія визначається типологією культурно-історичного процесу [1, с. 18].

Зіставлення понять "ментальність" та "культура" здійснено науковцем Т. Івановою [4]. Автор доходить висновку, що ментальність це тимчасова утота та неминучість існування в єдиному соціумі. З ментальністю через поняття культури пов'язано мистецтво. "Мистецтво, стверджує Т. Іванова, це - частина культури, а культура - головне і краще з того, що є (слалося в ментальності)" [4, с. 170]. Автором також аналізуються взаємини мистецтва та ментальності. Мистецтво може бути названо "специфічною ментальністю та органічно входить в ментальність будь-якого рівня узагальнення" [4, с. 175].

Проблема ментальності як культурологічної категорії спонукає розглянути основні напрями у визначенні цього терміна. Культурологічна концепція будується на концепції культурних архетипів (К. Юнга), "культурно-історичній теорії" (Л. Виготського), "символічного інтеракціонізму" (Дж. Кулі), а також на уявленнях про культуру як

ціннісно-символічну систему та духовну інтенцію життєдіяльності людей (М. Барга), який вважає, що менталітет - це сукупність символів, які необхідно формуються у рамках кожної даної культурно-історичної епохи.

У вітчизняній культурології ментальність, зазвичай, вживається для характеристики національних особливостей народів, особливостей культури. Також ментальність розуміється як "глибинні структури культури, історично і соціально укорінені в свідомості і поведінці багатьох поколінь людей, які поєднують в собі різні історичні епохи в розвитку національної культури" [5, с. 343]. Культурологічний підхід до інтерпретації цього поняття є більш уважним до національно-історичного та культурних традицій. У межах культурологічного трактування прийнято виділяти історичні типи ментальності (античний, середньовічний, ісламський тощо), етнонаціональні (слов'янський, скандинавський, латиноамериканський та інші).

Культурологічний підхід тлумачить ментальність як деяку інтегральну характеристику людей, що живуть у певній культурі. Така характеристика дозволяє описати своєрідність бачення світу цими людьми та пояснити специфіку їх реагування на нього. Тобто культурологічне тлумачення ментальності ґрунтується на положенні про людину як частину культури. Звідси ментальність - це сукупність способів виробництва суспільства, його взаємодії з природою, діяльність соціальних інститутів та інших регуляторів суспільного життя, а також вірування, ієрархія цінностей, мораль, особливості міжособистісної поведінки та самовираження, та чи інша мова, спосіб передачі досвіду через покоління.

Таким чином, культурологічний аспект вивчення теорії ментальності полягає у вивченні способів і методів вивчення суспільних та цивілізаційних структур історичного процесу в цілому.

Отже, поняття "ментальність" є значно ширшим, ніж поняття "культура". Ментальність вбирає в себе культуру як те саме цінне, що стає метою існування та розвитку суспільства. Культура ж є найвищим рівнем розвитку ментальності. Поняття "культура" є індивідуалізованою, в тому сенсі, що культура народу складається з культурних традицій та культури кожної людини. Ментальність змінюється в часі значно швидше, ніж культура. Культура є більш

інерційною, ондаментальною. Ментальність та культура є близькими поняттями, але якісно різними категоріями.

Ментальність не зводиться тільки до логічних конструкцій, а поряд з ними органічно включає етнічні, національні, культурні, образно-емоційні компоненти. Ментальність передбачає певний рівень засвоєння культури, а також почуття історичної і релігійної належності та дистанції від чогось і від когось. Саме тому ментальність є, ні нашу думку, складним поєднанням таких компонентів, як етнос, культура, релігія, наука, мораль, мистецтво і не може бути зведеною до жодного з них, тобто завжди має інтегративний і цілісний характер. Синтез усіх цих компонентів зазвичай здійснюється на рівні підсвідомості, і, як правило, не усвідомлюється людиною.

Як вже зазначалось, ментальність є багатограним феноменом культури. Для кращого опанування проблеми необхідно враховувати важливі аспекти ментальності як культурологічної категорії.

Це, насамперед, пов'язаність ментальності з ідеологією. В дослідженнях учених існує розподіл світогляду різних суспільних груп - "перша, яка складається з чітко усвідомлюваних і декларованих уявлень і нормативів, друга ж утворена уявленнями та нормативами, погано усвідомленими або зовсім не усвідомленими (або принаймні не сформульованими); перша складова отримала назву "ідеологія", друга була найменована "ментальністю" [7, с. 110]. Науковець Я. Кохан вважає, що ментальність варто розглядати у парі з ідеологією. Розрізнення ментальності та ідеології, в його розумінні, "базується на виявленні закономірностей у світоглядних позиціях та поведінці достатньо великої кількості людей - які в сукупності утворюють спільноти, ментальність представників яких може цікавити дослідника" [7, с. 110]. Взагалі в понятті "ментальність", вважає Фр. Граус, важко виокремити культуру чи ідеологію. На його думку, ментальність - це "загальний тонус довготривалих норм поведінки та поглядів індивідів у межах груп. Менталітет не може бути монолітним, він дуже часто суперечливий та створює специфічні вживані зразки, стереотипи думок та дій, він виявляється у нахилі індивіда до певних типів реакцій та є їхнім механізмом" [8, с. 79-80]. Менталітет відрізняється від вчень, ідеологій тим, що він ніколи не може бути відрефлексованим та сформульованим. "Питання "Яким є ваш менталітет?" не має сенсу. Менталітет не тотожний виказаним думкам та образам дії, віл

змінюється з часом, при цьому різні думки та зразки поведінки мають не однакову життєстійкість" [9, с. 17].

Іншим важливим аспектом розуміння ментальності є врахування того, що цей феномен нерозривно пов'язаний з певною спільнотою. За умови, що, по-перше, представники цієї спільноти мають певну спільність у своїх світоглядах і, по-друге, у їхній поведінці можна виявити закономірності, пов'язані з спільністю їхніх світоглядних позицій. "Масові явища характеризуються масовими (сукупними) закономірностями, що виникають на множині локальних різновидів закономірностей, котрі характеризують поведінку чи внутрішній світ окремих індивідів" [7, с. 111]. Для проблеми ментальності це означає, що лише, описуючи світогляд та поведінку окремо взятого індивіда, можна дійти висновку про ментальність спільноти.

Феномен ментальності напряму пов'язаний з людиною, його в загальному смислі прийнято визначати як особливості думок, розуму, умонастрою, що характеризують певну соціокультурну спільноту у масштабі певної епохи. Але головним є те, що в основі цього явища лежить базове відношення людина-культура. В цьому контексті ментальність є категорією, яка "визначає сласний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної спільноти" [9, с. 18]. Ментальність - світоглядна матриця, картина світу в свідомості людини та її включеності в цю картину. Це норма представлення світу навколо людини і людини в ньому.

Культура задає різні типи опису стану. При цьому у людининосія конкретної етнокультури створюються численні варіанти розуміння довкілля, яке залежить від конкретних ситуацій, оточення, статутних, демографічних та інших позицій. Отже, дослідження ментальності пов'язане також з вивченням етнічних культур. При цьому спрямованість ментальності кожної людини і, відповідно, його етнічної культури, будуть відповідати тому типу ментальності, яка найбільш проявляється в релігійно-філософських доктринах, які народжують певний тип загальної ментальності його етнокультури.

Культуру, а відтак і ментальність, пов'язують з архетипами. Культура народу своїм корінням сягає в невидиму своєрідність ментальності, ядро якої складають особливо значимі ключові архетипи. Отже, менталітет, як складна інваріантна система, включає в себе архетипи. Природа

архетипів є стійкою, їх не тор мають часті колізії. Тому в цьому сенсі достатньо стійкою є і ментальність.

Кожна культура (ментальність) може бути ідентифікованою з присутнім тільки їй властивим набором архетипів, на базі яких формується культурна своєрідність способу життя та забезпечується збереження традицій. Завдання осягнення сутності менталітету передбачає, насамперед, з'ясування ключової своєрідності архетипів. Саме архетипи надають носіям культури зразки поведінки. Завдяки архетипам кожен у стандартних ситуаціях поводить себе традиційно. Архетипи є більш підсвідомими та інстинктивними феноменами, вони надають алгоритми типової поведінки. Архетипічні мотивації вчинків стають інтуїтивно зримими в их випадках, коли з'являється потреба в прояві приналежності до традицій - причетності до свого етносу. Тобто ментальність являє собою історично перероблені архетипічні уявлення, через призму яких відбувається сприйняття основних аспектів реальності: простору, часу, мистецтва, політики, економіки, цивілізації, релігії - тобто культури.

У методології науки терміни "ментальність" і "культура" не мають чіткого алгоритму взаємодії. Ті, що говорять про ментальність як про нове знання, не обходяться без згадки про культуру, яка породила таку дефініцію. А дослідники культури як цілісного феномену включають ментальність до складу культури, інтегруючи нові знання у термін "ментальність". У будь-якому випадку, ментальність не обмежується культурою, в неї включені спосіб мислення, національний характер, цінності, психічні процеси, діяльність, що робить її узагальненим терміном.

Але не можна розглядати взаємовідносини культури і ментальності як частини і цілого. Культура вводить у поняття ментальність", існує і зворотній бік - ментальність знаходить своє відображення в культурі. "Культура історичної епохи - є вищим рівнем розвитку ментальності даної епохи, який створює основу для народження нової культури нового історичного часу... Ментальність - це не сформована культура, а певна проміжна стадія формування культури. Соціально та історично значиме, закріплене в ментальності стає культурою" [4, с. 173].

Як приклад того, що ментальність породжує культуру, свідчать процеси, які відбуваються в Україні. Під впливом пропаганди західного образу життя народжуються нові менталітети: політичні, економічні тощо. Мова не йде про зміну культури, хоча нові нашарування,

безумовно, здійснюють вплив на неї. Що з нових ментальностей увійде в культуру народу покаже час.

Очевидним є той факт, що ментальність є багатогранним між-дисциплінарним поняттям, а співвідношення ментальності та культури поки що знаходяться на достатньо ранньому своєму етапі. На такий стан речей впливає також і той факт, що існує велика кількість визначень феномену культури, а відтак і зберігається проблематичність розуміння феномену ментальності. Такою є ситуація в будь-якій складній, міждисциплінарній сфері дослідження. Все це є свідченням багатоаспектності та неоднозначності ментальності як категорії культур, що унеможливило судження про неї лише в одній площині.

В цій публікації ми лише окреслили коло питань, пов'язаних із співвідношенням ментальності та культури. Низка проблем культурологічного аспекту ментальності залишаються за межами цього дослідження. А такі проблеми, як: ментальність у культурному житті молоді; деструктивний вплив постмодерної ментальності на людство; ментальність як культурний ресурс науки; роль ментальності в життєдіяльності суспільства; ментальність і формування політичної культури нації та інші, ми вважаємо перспективними та цікавими для подальшої дослідницької практики. Крім того, ці питання, на нашу думку, на переламних етапах розвитку людства, не можна залипати поза увагою. Вони хоч і не є вирішальною умовою подолання проблем, та, однак, дослідження цих важливих питань ментальності може допомогти досягти позитивних результатів у більшості з них.

Література:

1. Гетало Т.Є. Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття канд. філос. наук: спец. 09.00.04 / Т. Є. Гетало / Харк. держ. ун-т. - Х., 1999. - 19 с.
2. Гуревич П.С. Культурологія / П. Гуревич - М., Гайдарики, 2002. - 280 с.
3. Динцельбахер И. История ментальности в Европе. Очерки по основным темам / И. Динцельбахер // История ментальностей. Историческая антропология. - М. : РАН. РГГУ, Ин-т Всеобщей истории, 1996.-345 с.
4. Иванова Т. В. Ментальность, культура, искусство / Т. Иванова // Общественные науки и современность. - 2002. - № 6. - С. 168-177.
5. Кравченко А. И. Культурология: Словарь / А. Кравченко — М. . Академический проект, 2000. - М. - 500 с.
6. Колісних О. В. Категорія ментальності та її прояви в українській культурі: культурологічний аспект: дис. на здобуття канд. філос. наук: 09.00.04 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1997. - 186 с.
7. Кохан Я. Логічні передумови аналізу явища ментальності: огляд основних проблем / Я. Кохан // Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович, Ю. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна та ін.; НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди - К: Наукова думка, 2006. - 406 с.
8. Левинсон К. А. Ментальности и средневековье. Концепции и практика / К. Левинсон // История ментальностей. Историческая антропология. - М. : РАН РГГУ, Ин-т Всеобщей истории, 1996. - 345 с.
9. Стадию: І. Б. Українська ментальність у контексті відродження національної духовності: автореф. на здобуття кандидата канд. філос. наук: 09.00.03 / І. Б. Стадник; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського (м. Одеса). - О., 2003. - 20 с.